
ПРОГЛАС

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”

кн. 2, 2006 (год. XV), ISSN 0861-7902

Радослав РАДЕВ

ДЯВОЛЪТ СЛУГА – ЗАБРАНЕНИЯТ СПЪТНИК НА СМЕХОТВОРЕЦА

Българската културна традиция, как всяка култура, свързана с християнската религия, разглежда въпроса за сключването на договор с дявола. Отличава се тя, обаче, по факта, че в епохата на Възраждането, ввиду специфичното разбиране на функцията на балагур, тя не свързва се с сатаната, не е изкушител, а, обратно – защитава хората от греховете. Общественият живот след Освобождението, както и политическите нрави на 90-те години на XIX в., създават условията за активизирането на тази тема, способствайки по този начин за обяснението на краха на идеалите, от едната страна, и шестидесятничеството, от другата. С известния си персонаж Бай Ганьо писателят А. Константинов показва как може да се служи на дявола. Въпросът за друг договор, сключен между българина и сатаната, който се отличава с подобна устойчивост и непреложност. К сожалению, героят сключва този договор не в интереса на познанието на мощта на знанието, а в интереса на получаването на силата.

Не е странно, че във всяка епоха договорът на човека с дявола се актуализира по особен начин. Всеки път, когато дяволът се съгласи да бъде слуга на човека, той поставя своите губелни условия, които имат тежки последици. Според Цветан Тодоров в развитието на цивилизацията дяволът прави три опита да сключи договор с човека. Първият опит е с Исус, който обаче се отрече, макар и изкушаван, защото пожела да слуша само

гласа на Бог. Втория договор дяволът предложил през XV век чрез своя пълномощник Мефистофел на Фауст, човека, който се опитал “да проникне в тайните на живота и смъртта” (1). Фауст сключил договора, според който получил цялото знание на света, но в замяна на това след двадесет и четири години трябвало да принадлежи на дявола. По-особен според Цв. Тодоров е третият договор, който “датира горе-долу от времето на договора с Фауст, но се отличава с една особеност: самото му съществуване не било разкрито в момента на влизането му в сила. Този път хитрината на дявола се заключавала в това, да държи другата договаряща страна – Модерния човек – в неведение относно договора; да го остави да си мисли, че получава нови предимства благодарение на собствените си усилия и че никога няма да му се наложи да плаща. Този път дяволът вече не предлагал власт или знание, а воля. За в бъдеще Модерният човек щял да има възможност да желае свободно, да бъде господар на собствената си воля и да устрои живота си, както му харесва... На Модерния човек – от Ренесанса, от Просвещението – му трябвало доста време да осъзнае мащабите на това, с което можел да се сдобие” (2). Тъй като на дявола е присъща хитростта, то би следвало да кажем, че той не само сключва договор да служи на човека, който да постигне знание, воля, свобода, но и избира хора, които да му бъдат посветени. Би следвало смехотворецът да е посветеният, на когото дяволът да служи предано. Показателно е обаче, че при формиране на Хитър-Петровския цикъл с анекдоти към него не се причисляват приказките за дявола-слуга. Изобщо Хитър Петър е предпазен от общуването с дявола, което показва, че в него е заложена нравствена идея. Тогава каква би била хитростта му, каква е функцията на смеха, щом той се е отказал да приеме дявола за слуга?

У нас още в богомилските вярвания за създаването на земята и човека е заложена идеята за сключване на договор с дявола. Основанията за това са, че човек изначално принадлежи на дявола. Сатанаил го сътворява от глина, но не може да му вдъхне душа. Бог е милостив и дава дух и живот на човека, но с това той е обречен на двойственост – тялото му се изкушава от дявола, а душата му се стреми към Бога. Според богомилските предания дяволът “съблазнява Ева, като от това грехопадение се раждат Каин и близначката му Каломела, а Ева ражда от Адам Авел (Евтимий Зигавин. “Догматическо всеоръжие”). Дяволът предоставя на Адама правото да обработва земята, но иска от него запис (договор), че затова Адам и поколенията ще принадлежат нему, на Дявола (“От Адам и Ева до свършека на света”) (3). Сключването на договора между човека и дявола във връзка

със земята се оказва знаково за българската култура. Редица природни бедствия – суша, градушка, буря се обясняват с греховете на човека. Обредните практики и магическите действия за предпазването от тях не са свързани със смехови действия, поради което не можем да очакваме участието на смехотвореца и някакви негови съотнасяния към дявола. Нещо повече. В богомилските легенди е застъпена идеята за неуместността на смеха, поради което той е наказуем. В “Откровение на свети Варух” се представят последствията от греха на Адам и Ева: “Когато змията прелъсти Ева и Адам с вкусането на лозата, те се видяха голи и плакаха горко за своята голота. Заплакаха и всички създания за тях, небето и звездите, и слънцето, и цялата твар се разтрепера до божия престол; ангелските сили се развълнуваха много от Адамовото престъпление, а луната едничка се засмя. Затова бог се разгневи на луната, помрачи нейната светлина и направи така че за кратко време да остарява и пак да се ражда. Отначало не беше така, тя беше по-светла и от слънцето и имаше продължителност на дните си” (4).

Смеховото действие е неосъзнаване на греха и на последствията от него и затова то по-своята същност е грях и подлежи на тежко наказание. Вероятно това богомилско тълкувание е останало доста трайно в българската култура, тъй като и до ден днешен е активна пословицата: “Много се смяхме, ама ще плачем” или “След смях и плач”. Подобни виждания значително намаляват възможността за участие на смехотвореца в договаряне с дявола, тъй като в българските представи договорът не може да има условен характер, т.е. да не се извършва действително, а само да се предполага чрез смеховото действие. Този договор променя същността на битието, поради което за човека има по-често трагичен характер. Защо смехотворецът Хитър Петър не може да влезе в договаряния с дявола?

Хитър Петър не е всезнаещият, той често е поставян в ролята на глупак – следователно знанието не е основание да потърси услугите на дявола. Хитър Петър не е съблазнителят, българската традиция отказва да му възложи ролята на еротичен герой, следователно не е изкусител, не подбужда грехове, а предпазва хората от тях (5). Хитър Петър не се стреми към власт, а към свобода и се опитва да научи и другите да я търсят. Той ползва хитростта, но при него тя никога не е нравствено зло, за да носи сянката на сатаната. Смехотворецът е медиатор между реалния и отвъдния живот – според народното мислене той може без последствия да отива и да се връща от задгробния свят. И точно чрез него народът си представя този свят единен, а не разделен на ад и рай. Хитър Петър не преминава в ада и рая, за да види кои са грешници и кои праведници, а за да донесе

вести, чрез които хората ще определят как да живеят, т.е. той слиза в отвъдното тогава, когато тукашният живот има нужда от възстановяване на изгубения порядък. Смеховото действие няма нужда от вяра, за да се приеме за истинно – неговата истинност винаги се предполага и тъй като е условна, Хитър Петър няма нужда да убеждава, че действително е бил или не е бил в отвъдния свят. В този смисъл той няма нужда от водач, както Данте или Св. Богодорица, за да познае света на грешниците, нито от свръхестествен слуга (дявола), за да се приеме преходът му от единия в другия свят като чудо. Той просто не е подвластен на смъртта, тъй като смехът го дарява с безсмъртие. При тези изключително свободни връзки на Хитър Петър в живота и в смъртта той реално няма нужда да сключва договор с дявола, а и изкушителят няма с какво да го изкуси. Вероятно е изминало доста време, докато Хитър Петър се открие като такъв герой мечта за народа – да не се срамува за делата си от Бога и да не се изкушава в смеха си от дявола. В този смисъл разбираме защо не е кошунствена идеята на Георги Марковски да го свърже с Иисус Христос. Напълно възможно е тези анекдоти за преминаването на Хитър Петър в отвъдния свят да са проекция на богомилската идея за слизането на Иисус Христос в ада, за да освободи Адам от договора му със Сатаната и да спаси всички грешници така, че да няма никой във “вечната мъка” (6).

Българската смехова култура обаче не изключва идеята за договор на човека с дявола. В нея са продължени някои представи за връзката на хората с митични същества, най-често със самодиви. Открояват се някои библейски мотиви за изкушението – дявол става слуга на поп с условие да не остава и ден без работа (7); откриват се елементи на вълшебната приказка – дяволът става слуга на хората, ако му отнемат калпака, или ако се хване в капан, в който е поставен черен трън (глог) (8). Българското Възраждане не се възползва от тези мотиви, за да ги съотнесе към смехотвореца Хитър Петър, но за културата ни след Освобождението те не са забравени. Общественият живот, както и политическите нрави през 90-те години на XIX век у нас позволяват да се активира темата, за да се разкрие крахът на идеалите и шествието на материализма.

Този, който сключва договор със сатаната, е другото лице на Хитър Петър – Бай Ганьо. В периода, когато пише “Бай Ганьо”, Алеко Константинов създава “Тържеството на Велзевула” и “Молитвата на Велзевула” (есента на 1894 г.). И в двата феълетона той подчертава годината: “Сатана! Доволен ли си? От 1881 г. досега минават тъкмо 13 години! 13! Забелязваш ли, Сатана! 13! Нашето число!... Ето ги сега либералите!... Ха-ха-хаа!” (“Тържеството на Велзевула” с отбелязана дата 27 септември 1894 г.). В

“Молитвата на Велзевула” идеята се повтаря с дата 5 октомври 1894 г.: “Сатана! Внемли и услиш молитву мою! Чуеш ли, Сатана! Той се изплъзва из моите нокте!... От 1881 година, цели 13 години, престорен ту на ангел, ту на раб, възприемах и прилагах твоите, Демоне мой, планове!... Внушавах вражди между нашите врагове, разделях, разбивах... Потоци кърви се проляха! Аз стоях настрана и внушавах, хипнотизирах ги със силата, дарена мен от тебе, всесилний Сатана, и им внушавах...”. В обществения живот на България вече 13 години властва Велзевул, “бесовският княз” (Мат. 24:12), за който може да се каже, че е другото име на Сатаната. От конкретните наблюдения става ясно, че във фейлетоните Алеко Константинов има предвид Григор Начович (наречен Велзевул) и неговата политическа кариера, затворена между две важни събития – държавния преврат на 27 април 1881 г., утвърждаващ режима на пълномощията, и падането на Ст. Стамболов от власт през май 1894 г. (9). Според Ал. Пантев прякорът Велзевул е даден на Гр. Начович заради неговото “йезуитство, двуличиe, неискреност” (10). За Алеко Константинов през този период в политическия ни живот властва Сатаната и всеки, който управлява, е обсебен от него. С подобни виждания Алеко не е далеч от идеята да пресъздаде герой, който в различните си превъплъщения служи на дявола.

Фейлетонът “По “изборите” в Свищов” с отбелязана дата 21 септември 1894 г. завършва с думите: “Ето епоха, която ми дава неизчерпаем материал за “Бай Ганя”. Григор Начович присъства в романа “Бай Ганьо” именно с идеята за двуличието. В очерка “Бай Ганьо се върна в Европа” е разиграна сцената с писмото до княза с обръщение “Ваше Царско Височество”, което от възхвала към Стамболов се обръща в негово заклеимяване. Алеко Константинов има предвид поведението на Григор Начович, който първо е финансов министър в правителството на Стефан Стамболов (от 20 август 1887 г. до 12 декември 1888 г.; от 19 март 1891 до 15 октомври 1892 г.; и дипломатически представител във Виена през 1889 г.), след което става легална опозиция на министър-председателя и се обръща срещу него. “На бившите съюзници на Стамболов не е трудно да изнесат своеволията във всички сфери на управлението, в което те самите доскоро участват” (11). Нагласата да се прави кариера, да се устоява присъствието във висшите политически кръгове независимо от цената, за Алеко Константинов е възможна само ако човек е загубил морала си и е обсебен от Сатаната. При това положение не е чудно, че идеята за бай Ганьо се заражда като договор на човека с дявола, а самият автор приема ролята на Савонарола в опита си да спаси нравите у нас (12). В годините след Освобождението Сатаната е определял облика на политическия ни живот и на нравите, в

своята година – 13-тата, той е пожелал вече да затвърди властта си и да сключи окончателния договор с човека. За това време според Алеко Константинов българинът не е намерил пътя към бога, затова е готов да сключи договора с дявола. Злият дух е излязъл от бутилката – Велзувел, демонът, вече тържествува в живота и в смъртта.

Алеко Константинов открива как у нашенско може да се служи на дявола и как сатаната е впрегнат, за да оре браздата на ежедневието. Дали обаче са плодоносни семената, които българинът ще хвърля в тези бразди. В превъплъщението си Бай Ганьо шества из Европа със своето предудредително: “Хай, дявола”. Той умее да различава сметките си и да се разпорежда с другите чрез заканителното “Да ги вземе дяволът”. Да се позовава на сатаната, не е достатъчно – той приема неговата роля, но първоначално не като идея за злото, а като овладяване тайните на хитреца-съблазнител. Алеко приема намигването – това основно средство за любовно обяснение при героя, за дяволска работа, защото е изкушение без обич или хитруване примамка.

За да сключи договор, Бай Ганьо трябва да потвърди, че светът е изцяло подвластен на дявола. Записът е признанието на героя, че Сатаната е успял да подчини живота на своята власт. В очерка “Бай Ганьо се върна от Европа” финалът е ясен:

- властва анархията;
- патриотите са пладнешки хайдути.

В тази ситуация героят не би могъл да просперира в обществото, ако не противодейства на пладнешките хайдути чрез силата на Сатаната: “Под зачеркнатите редове стояха следующите думи: “На маймуни ни обърнахти, да ви земе дявол, с маскири...”

В края на първа част в очерка “Бай Ганьо в Русия” авторът е осъзнал готовността на героя да следва пътя на злото, но без да го носи в себе си – “той е жертва на груби възпитатели; злото не се таи в него самия, а във влиянието на околната среда”. Шансът на бай Ганьо при връщането му в България е да срещне “добър ръководител” и да бъде подбуден от “морален импулс”, за да развие онази “потенциална духовна сила”, която може да го изведе към доброто. Спасяването на героя обаче е невъзможно да се състои. Политическите условия и моралът в родината му ясно показват на героя кой път да следва. Разказвачът Марк Аврелий е готов да му внуши, че тръгва по гибелен път, но неговата реакция и съпричастност са закъснели: “Не исках да изказвам негодувание за подлата му постъпка не защото всяко негодувание е бледно, за да я похули; но желаех да направя един опит дали е възможно да накарам тази нещастна рожба на обстоятелствата

да осъзнае всичкия ужас на своята постъпка” (13). Но вече е късно – бай Ганьо е осъзнал, че тези, които са облагодетелствани в обществото, служат на Сатаната. Не случайно при промяна на текста в писмото до княза героят иска да прибави към характеристиката на Стамболов “изчадие на пъкьсла”, но сам се въздържа, защото дълбоко в себе си вече не е убеден, че да си подвластен на дявола, е нещо негативно. Затова и допълва: “– Ама нейсе, по-сетне”, сякаш се страхува от някаква своя мисъл. Той използва фразата “дявол да го вземе” във възлови и неясни моменти, а е очевидно, че по този начин се спасява от възможността тя да прозвучи в съзнанието му като “дявол да ме вземе”. Писането на писмото до княза е първото посвещение на бай Ганьо на дявола, от което все още има спасение. Второто писмо е написано много по-драматично и с вътрешна борба, тъй като героят “дълго време се е колебал кой път да хване”. Редовете са зачеркнати от “сърдита ръка” не защото той е в духовно противоречие, а защото не иска да го правят на по-прост. Щом другите успяват като слуги на дявола, то защо бай Ганьо да не бъде по-изобретателен и да не впрегне силите на Сатаната против другите. Така той осъзнава, че договарят му с дявола е породен от силите на отрицанието. И тъй като е “деятелен”, развива житейската философия, че тъмните сили могат да служат на човека, ако сам той е направил необходимото. Дяволът може да помогне, ако човек носи в себе си дяволското. За да направи кариера и да стане депутат, Бай Ганьо е готов да клати шапка на големците, защото в противен случай и “дявол не може те избра!”

За да не бъде изцяло в плен на отрицанието, бай Ганьо не забравя и божественото, но той се сеца за него само когато трябва да потърси облага. Изразът му “човече божий” е форма за омилюване – другите да осъзнаят божественото в себе си, за да проявят добро към него. Готовността на бай Ганьо да носи дяволското у себе си и да подбужда божественото у другите, без той сам да има духовна потребност от Бога, е може би най-трагичният израз на неговия прагматизъм, тъй като води до безчувственост. Едва ли има друг договор на българина с дявола, който да е толкова устойчив и неразрушим във времето. Печалното е, че той се сключва от героя, за да познае не силата на знанието, а силата на властта. Така бай Ганьо става активен във всяка епоха и се превръща в национален комплекс.

Алеко Константинов съзнава, че е част от договора на бай Ганьо с дявола. В края на пътеписа “До Чикаго и назад” той отбелязва, че “дяволски хора” са му намерили “слабото място”, за да напише творбата си, но във финала на “Бай Ганьо” решава, че трябва да се освободи от сянката на Сатаната, за да потърси просветление: “Бог ми е свидетел, че винаги добри

чувства са ме въодушевявали...”. Спасително е за нас като читатели на “Бай Ганьо” да произнасяме тези слова. А може би трябва и да си ги повтаряме един на друг, за да се спасяваме от козните на дявола.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Тодоров, Цветан.** Несвършената градина. С., 2004, с. 12.
2. Пак там.
3. **Василев, Георги.** Български богомилски и апокрифни представи в английската средновековна култура. С., 2001, 26–27.
4. Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи. С., 1981, с. 75.
5. **Радев, Радослав.** Хитър Петър – възможният невъзможен еротичен герой. – В: Комично у култури Срба и Бугара. Ниш, 2005, 141–158.
6. Хитрост хитрост прехитря. Сб. Състав. Д. Добрева. С., 1995, с. 95.
7. Легандата “Договор между Адам и Дявола” – В: Когато господ ходеше по земята. 77 фолклорни легенди с тълкувания. Сб. Състав. Албена Георгиева. С., 1993, 34-36.
8. СБНУ. Т. 10, с. 175.
9. Пак там Т. 6, с. 11; Т. 10, с. 175; Т. 32, с. 610; Т. 57, с. 768.
10. След държавния преврат Александър Батенберг уволнява на 31 декември 1881 г. полк Ремлинген и на негово място като министър на вътрешните работи в правителството назначава Григор Начович. Интересното е, че след падането на Стефан Стамболов Гр. Начович е назначен на 19 май 1894 г. за министър на външните работи (Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров. История на нова България 1878-1944. С., 1999, с.31, 131). Григор Начович активно участва (заедно с К. Стоилов, В. Радославов и княз Фердинанд) в свалянето на Стамболов, старателно подготвени от т. нар. “Съединена легална опозиция” и Фердинанд. Малкото достоверни източници насочват към Григор Начович и във връзка с убийството на Стамболов – 3 юли 1895 г. (Бележките са направени след консултации с историка Петко Ст. Петков, за които му благодаря.)
11. **Начович, Григор.** Из дневниците. С., 1999, с.10.
12. В анкетата “Моята изповед” на въпроса “Кое историческо лице ви е най-симпатично?” Алеко Константинов отговаря: Савонарола (**Константинов, А.** Съчинения. Т. 2. С., 1970, с. 380). Джироламо Савонарола (1452–1498) като църковен реформатор с политически пристрастия е твърде спорна личност, тъй като той утвърждава християнската нравственост и чистота агресивно, като диктатор. Неговата полиция на нравите покрай истинското запазване на морала унищожава и творби на ренесансовото изкуство. Вероятно Алеко Константинов е бил съблазнен точно от тази страст да се пречистят нравите.
13. **Константинов, Алеко.** Съчинения. Т. 1, С., 1970, с. 97.